

ERYTHEIA

REVISTA DE ESTUDIOS BIZANTINOS Y NEOGRIEGOS

39 - 2018

SEPARATA

ÍNDICE

A. CALAHORRA BARTOLOMÉ, El marfil de Tréveris: una iconografía clave en el contexto de la propaganda político-religiosa del Triunfo de la Ortodoxia .	9
D. KRAUSMÜLLER, Affirming and Undermining Saintly Status: On the Different Uses of the Parable of the Sowing Man in Theosterictus' <i>Life of Nicetas of Medikion</i> and Methodius' <i>Life of Theophanes of Agros</i>	55
D. KRAUSMÜLLER, A Patchwork Rule: The Machairas <i>Typikon</i> and Its Sources .	67
A. R. ÁVILA, La sátira de Teodoro Pródromo <i>Contra un viejo de barba larga</i> : una polémica sobre la sabiduría en la Bizancio del siglo XII	85
J. M. FLORISTÁN, El crisóbulo de Andrónico II Paleólogo en favor de Gregorio Meliseno (1296) [Dölger, <i>Reg.</i> 2189]	113
J. M. FLORISTÁN, El estamento nobiliario bizantino y su incorporación a la sociedad del Antiguo Régimen: los casos de las familias Sebasto y Meliseno-Comneno	143
S. CARBONELL MARTÍNEZ, Pronunciación hispano-erasmiana vs. pronunciación griega: razones didácticas y emocionales	181
D. M. MORFAKIDIS MOTOS, El diplomático Eduardo Badía y Ortiz de Zúñiga y su análisis sobre la construcción de la identidad nacional neohelénica (1869-1870)	195
M. Γ. ΣΕΡΓΗΣ, Καλινίτσα: ένα πανάρχαιο θρακικό δρώμενο. Η ερμηνεία των ασμάτων της και η κοινωνική τους λειτουργία	239
M. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Ελληνική λαϊκή λειτουργική ζωή και νεωτερικές αναπροσαρμογές	265
P. YANNOPOULOS, La présence étymologique et sémantique du grec classique et du grec byzantin dans le néogrec: Les cas des βάνουσος, λαίμαργος, σαρίκι	281
I. GÓMEZ LAGUNA-E. LEONTARIDI, Clasificación semántico-estructural de las preposiciones del griego moderno desde la perspectiva del análisis componencial	293

Recibido: 09.05.2017

Aceptado: 17.10.2017

Ελληνική λαϊκή λειτουργική ζωή και νεωτερικές αναπροσαρμογές

Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
mvarv@otenet.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Όπως είναι γνωστό, στις αστικές ενορίες της εποχής μας δημιουργούνται μια σειρά από νεωτερικά θρησκευτικά έθιμα, τα οποία και προσδιορίζουν τη σύγχρονη μας αστική θρησκευτικότητα. Ορισμένες από τις πλέον χαρακτηριστικές μορφές των νεοπαγών αυτών εθίμων εξετάζουμε στη συνέχεια, που σχετίζονται με τις πανηγύρεις και τις εκδρομές των αστικών ενοριών. Η μελέτη τους παρουσιάζει ευρύτερο κοινωνικό και πολιτισμικό ενδιαφέρον, δεδομένου ότι αποτελούν εκφράσεις σύγχρονες και νεωτερικές παλαιών ανθρώπινων συναισθημάτων και επιδιώξεων.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: ελληνική αστική θρησκευτικότητα, σύγχρονα έθιμα, θρησκευτικές πανηγύρεις, τελετουργίες.

ABSTRACT: As is known, in the urban parishes of our times a series of modernist religious customs see the light, which also define contemporary urban religiosity. In what follows, we examine some of the most characteristic forms of these newly-established customs, which relate to urban parishes' religious festivals and excursions. Their study presents a broader social and cultural interest, as they constitute contemporary and modernist expressions of existing human feelings and aspirations.

KEYWORDS: Greek urban religiosity, newly-established customs, religious festivals, rituals.

Η νεωτερική λαϊκή θρησκευτικότητα αφορά τόσο τις σύγχρονες λαϊκές τελετουργίες, όσο και τις αντίστοιχες εκκλησιαστικές, οι οποίες ανανεώνονται επίσης, αν και με διαφορετικούς ρυθμούς¹. Πρόκειται για τελετουργικές μορφές που κατά

¹ Βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Νεωτερική ελληνική λαϊκή θρησκευτικότητα. Συναγωγή μελετών θρησκευτικής λαογραφίας*, Θεσσαλονίκη 2013, όπου και πολλά σχετικά παραδείγματα, με βιβλιογραφία.

κύριο λόγο αναπτύσσονται στα μεγάλα αστικά κέντρα και μεταφέρονται στην επαρχία δια των μέσων τεχνολογίας, μαζικής ενημέρωσης και κοινωνικής δικτύωσης, διαμορφώνοντας τη σύγχρονη μας τελετουργική πραγματικότητα².

Πρόκειται για ένα ιδιαίτερος σημαντικό και ενδιαφέρον λαογραφικό φαινόμενο, μέσω του οποίου ανανεώνεται από τελετουργική άποψη η εκδήλωση της παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς του λαού, με την μεταφορά μορφών από τις πολυάνθρωπες ενορίες των πόλεων³, στις οποίες αυτές είναι βεβαίως αναγκαίες και απαραίτητες, στις μικρότερες ενορίες της επαρχίας, όπου οι περισσότεροι πιστοί γνωρίζονται μεταξύ τους. Μορφών, η υιοθέτηση των οποίων συχνότατα σχετίζεται με την μετάθεση ή την παρουσία στις επαρχιακές αυτές ενορίες νέων ιερέων, ή ακόμη και νέων αρχιερέων, όσον αφορά την Μητρόπολη στην οποία αυτές ανήκουν. Από την άποψη μάλιστα αυτή, καταφαίνεται η σημαντική και καθοριστική συμβολή της προσωπικότητας, των δυνατοτήτων και των προϋποθέσεων κάθε κληρικού, στη διαμόρφωση της λαϊκής θρησκευτικότητας στην ενορία ή στον ευρύτερο εκκλησιαστικό σχηματισμό στον οποίο αυτή ανήκει⁴.

Η αναγωγή όλων αυτών των νεωτερικών λαϊκών θρησκευτικών εκδηλώσεων σε κοινά ουσιαστικώς πρότυπα, οδηγεί και στη σχετική ομοιομορφία τους, εις τρόπον ώστε η μελέτη ορισμένων από αυτές να μπορεί να αποτελέσει μελέτη περίπτωσης (case study), δια της οποίας είναι δυνατό να μελετηθεί το αντίστοιχο πανελλήνιο φαινόμενο, στο σύνολο των εκδηλώσεων και των διαστάσεων του. Και τούτο επειδή τα φαινόμενα αυτά δεν έχουν μόνον θρησκευτικές, εκκλησιαστικές ή τελετουργικές πλευρές, αλλά σχετίζονται και με διάφορες πλευρές και πτυχές της συλλογικής λαϊκής κοινωνικής και συμβολικής ζωής⁵, όπως και στη συνέχεια θα καταδειχθεί.

² Βλ. σχετικά Γ. Β. Μιχαήλ, «Homo Interneticus ή Λαογραφία και διαδίκτυο», *Λαογραφία* 41 (2007-2009). Τόμος Εκατονταετήριος. Αφιέρωμα στα εκατό χρόνια (1908-1909 / 2008-2009) της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας και του περιοδικού «Λαογραφία», 291-305.

³ Μ. Γ. Βαρβούνης, «Αστική λαϊκή θρησκευτικότητα σε ενοριακά πλαίσια: η περίπτωση της ενορίας της Αγίας Αναστασίας της Πατρικίας της Ι. Μητροπόλεως Περιστερίου», στον τόμο: Γ. Ανδρειωμένος (επιμ.), *Ευκαρπίας Έπαινος. Αφιέρωμα στον καθηγητή Παναγιώτη Δ. Μαστροδημήτρη*, Αθήνα 2007, σ. 183-199. Ο ίδιος, «Λαϊκά θρησκευτικά πανηγύρια αθηναϊκών ενοριών», στον τόμο: Γ. Κ. Καϊρόφουλα-Σ. Γ. Φιλίππότη (εκδ.), *Αθηναϊκό Ημερολόγιο* 19 (2008) 210-218, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁴ Βλ. Μ. Γ. Varvounis, «New customs in Greek Orthodox Parishes as expressions of Greek urban Religiosity», *International Journal of Advanced Research and Review* 1 [6] (2016) 6-13.

⁵ Ο W. Werner, «Weihen, Heilsegen und Hausgebete in dem Ungarndeutschen Dort Hajos», *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde* 13 (1970) 191-212, έχει διατυπώσει σχετικά σημαντικές παρατηρήσεις, που ισχύουν και στην περίπτωσή μας.

Είναι γνωστό επίσης το ότι η λαϊκή θρησκευτικότητα δεν αποτελεί φαινόμενο εντοπισμένο μόνο στον αγροτοκτηνοτροφικό χώρο, αλλά ότι παρουσιάζεται, με ορισμένες μεταλλαγές, προσαρμογές και διαφοροποιήσεις, και στις πόλεις. Τα φαινόμενα και οι εκδηλώσεις της λεγόμενης «αστικής λαογραφίας» αποτελούν, τα τελευταία χρόνια, μερικά από τα πλέον αγαπημένα θέματα της νεωτερικής λαογραφίας μας. Στο πλαίσιο αυτό συχνά μελετώνται και ζητήματα της θρησκευτικής λαϊκής παράδοσης, όπως αυτή μορφοποιείται και εκδηλώνεται στον αστικό χώρο.

Αποτελεί διαπίστωση της σχετικής βιβλιογραφίας το γεγονός ότι οι νεωτερικές λαογραφικές μορφές χαρακτηρίζονται από την επικράτηση της κοινωνικότητας έναντι της τελετουργικότητας. Είναι οι προδιαγραφές και οι συνθήκες της σύγχρονης νεωτερικής κοινωνίας που υπερτονίζει τους κοινωνικούς δεσμούς, έναντι των τελετουργικών δεσμών και γεφυρών του εδώ με το επέκεινα. Αυτή η βασική πραγματικότητα απεικονίζεται στις μορφές των σύγχρονων εθίμων, τα οποία δημιουργούνται στο νεωτερικό αστικό πλαίσιο, και μέσα σε αυτό εξελίσσονται και διαμορφώνονται.

Από την άλλη πλευρά, η δημιουργία νέων εθιμικών μορφών είναι συνεχής και συμβαδίζει με την εξέλιξη και την ύπαρξη της οργανωμένης ανθρώπινης κοινωνίας. Οι νέες τελετουργικές μορφές συνυπάρχουν με τις παλαιότερες, ή τις διαδέχονται, σε κάθε όμως περίπτωση συναποτελούν τον εθιμικό πυρήνα της κοινωνικής ζωής, μια προσπάθεια εγγραφής του υπερφυσικού σε φυσικά πλαίσια και όρια. Γι' αυτό και θα συνεχίσουν να υπάρχουν και να εμφανίζονται, όσο θα υπάρχουν οργανωμένες ανθρώπινες κοινωνίες οι οποίες θα τις υποστηρίζουν και θα τις επαναλαμβάνουν τελεστικά. Άλλωστε ο εθιμικός φόβος, η αίσθηση δηλαδή ότι πιθανότατα να υπάρξει οποιαδήποτε αρνητική εξέλιξη ή παρέμβαση αν τυχόν δεν τηρηθεί μια τελετουργική δέσμευση, επιταγή ή απαγόρευση, ακόμη και αν όλοι πιστεύουν ότι αυτό είναι κατ' ουσία παράλογο, αποτελεί μια από τις βασικότερες κινητήριες δυνάμεις της δημιουργίας νέων εθιμικών μορφών⁶.

Η εκκλησιαστική διάσταση της ελληνικής λαϊκής θρησκευτικότητας αποτελεί απαραίτητη συνθήκη και προϋπόθεση για την κατανόηση και των εκδηλώσεων της θρησκευτικής λαογραφίας, τόσο στις παλαιότερες, όσο και στις νεώτερες μορφές της. Αποτελεί όρο για την σωστή κατανόηση των εκδηλώσεων της λαϊκής

⁶ M. G. Varvounis, «Modernist phenomena in Greek folk liturgical life», *Papers in Ethnology and Anthropology. Journal of the Serbian Ethnological and Anthropological Society-Оригинални научни рад УДК: Етнолошко-антрополошке свеске-Etnološko-anthropološke sveske* 27 (n.s.) 16 (2016) 69-82.

θρησκευτικότητας, αλλά και για την πρόσληψη και ερμηνεία όσων ανάλογων μορφών δημιουργούνται στις μέρες μας. Συχνά μάλιστα οι νέες αυτές μορφές, ως σύμβιες και σύγχρονες μας, περνούν απαρατήρητες, δεδομένου ότι ο λαογράφος πρέπει να είναι ιδιαίτέρως ασκημένος ώστε να απομονώσει, να καταγράψει και να μελετήσει τις μορφές του λαϊκού πολιτισμού που δημιουργούνται και τελούνται στην εποχή του, παράλληλα με την δική του ζωή και ύπαρξη⁷.

Ειδικότερα στη λαϊκή θρησκευτικότητα του ελληνικού λαού παρατηρείται μια στενή σύνδεση με την Ορθόδοξη Εκκλησία, ακόμη και στις μέρες μας, που η ελληνική κοινωνία έχει πλέον πάψει να είναι αμιγής, από πολιτισμική, εθνική και θρησκευτική άποψη. Ακόμη και σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα, η σχέση του λαού μας με το υπερφυσικό σχετίζεται άμεσα με τη σχέση του προς την εκκλησιαστική πράξη και ζωή, όπως άλλωστε συμβαίνει και στις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, ανά την υφήλιο, όπου η εθιμική ζωή υπάρχει και δομείται σε αναφορά πάντοτε προς την εκκλησιαστική ζωή. Μάλιστα, στο γενικό αυτό πλαίσιο εντάσσεται και η αφομοίωση και διασκευή των τυχόν ξένων ή ξενόφερτων εθιμικών στοιχείων, τα οποία ωστόσο ενσωματώνονται στην λατρευτική και τελετουργική μας ζωή, ανανεώνοντας το περιεχόμενο των εκδηλώσεων της σύγχρονης μας λαϊκής θρησκευτικότητας.

Όσα παραπάνω διαπιστώθηκαν, αποτελούν και το γενικό πλαίσιο αυτών που ακολουθούν: αποτελούν τις συνιστώσες μιας νεωτερικής λαϊκής θρησκευτικής παράδοσης, ζωντανής και εξελισσόμενης, που βρίσκεται ακόμη υπό διαμόρφωση, και η οποία ενδιαφέρει όχι μόνο τη λαογραφία, αλλά και την ανθρωπολογία γενικότερα, παράλληλα με την ποιμαντική ψυχολογία, την κοινωνιολογία της θρησκείας, και άλλους συναφείς κλάδους της μελέτης του θρησκευτικού φαινομένου.

Όπως η σχετική βιβλιογραφία διαπιστώνει, είναι η τελετουργική λαμπρότητα και μεγαλοπρέπεια που αποτελεί σημαντικό κίνητρο του λαϊκού ανθρώπου για την στενότερη σχέση με την θρησκεία⁸. Το τελετουργικό μέρος είναι απαραίτητο στοιχείο των εξωτερικών εκδηλώσεων κάθε θρησκείας, παραλλήλως δε αποτελεί

⁷ Βλ. M. G. Varvounis-N. Rodosthenous, «Modern Greek Church Fairs and Pilgrimage Tourism», στον τόμο: European Center for Science, Education and Research [EUSER], *Proceedings of the 11th International Conference on Social Sciences [ICSS XI] (Helsinki, Finland, 20-21 January 2017-Aalto University)* 2, Helsinki 2017, έκδ. Mediterranean Center for Social Education Research [MC SER]-European Research and Publishing [USEARCH]-Helsinki University, σ. 18-25.

⁸ Matthes Ziegler, «Kirchliche oder religiöse Volkskunde», *Nationalsozialistische Monatshefte* 6 (1935) 674-675.

ένα ισχυρό θέλητρο για την προσέλκυση πιστών σε αυτή⁹. Τούτος βέβαια είναι και ο λόγος εξαιτίας του οποίου οι διάφορες θρησκείες έχουν αναπτύξει πολύπλοκα και λαμπρά τελετουργικά, ενώ σε περιπτώσεις θρησκειών χωρίς τελετουργική μεγαλοπρέπεια συνήθως είναι η συμμετοχή των πιστών τους στις λατρευτικές πράξεις συνοίκων αλλοπίστων ή ετεροδόξων στοιχείων, χωρίς αυτό να συνεπάγεται απαραίτητως και προσηλυτισμό τους¹⁰.

Καθώς η ανάγκη αυτή του ανθρώπου του λαού έχει γίνει αισθητή, συχνές είναι οι προσπάθειες διαφόρων θρησκευτικών λειτουργιών, ακόμη και σε θρησκείες με αναπτυγμένο τελετουργικό σκέλος, όπως ο χριστιανισμός, ιδιαιτέρως δε η Ορθοδοξία, να ανανεώνουν και να εμπλουτίζουν το τελετουργικό μέρος των λειτουργικών τους πράξεων, ώστε αυτό να αποβεί και θέλητρο για τη συμμετοχή των πιστών στην οργανωμένη θρησκευτική ζωή, η οποία με τη σειρά της έχει πολλές και ποικίλες πολιτικές και οικονομικές συνέπειες. Κι έτσι συναντούμε συχνές αλλαγές σε λειτουργικές πράξεις, σε τελετουργικές ενδυμασίες και πράξεις, ακόμη και στη χρησιμοποιούμενη σε αυτές θρησκευτική μουσική, οι οποίες συντείνουν προς την πολυπλοκότητά τους, ταυτοχρόνως όμως αποτελούν και βάση για την ανάπτυξη της θρησκευτικής ζωής στο λαό.

Ιδιαίτερα στην Εκκλησία της Ελλάδος, από τη δεκαετία του '90 παρατηρείται μια τάση λειτουργικής ανανέωσης, η οποία πάντοτε συνδυάζεται με την αύξηση της τελετουργικής λαμπρότητας, που ούτως ή άλλως είναι δεδομένη στην Ορθοδοξία, με τις αρχαίες ανατολικές καταβολές της. Η τάση αυτή, που εκφράζεται από την διακόσμηση των ναών και των αμφίων¹¹ ως την τάξη των ακολουθιών και την εισαγωγή λειτουργικών ποικιλιών, συχνά οδηγεί βεβαίως σε κακόγουστες υπερβολές¹². Κατά κανόνα όμως επιτυγχάνει τους σκοπούς της, φέρνοντας τον κόσμο κοντά στην Εκκλησία και την εκκλησιαστική ζωή.

Αποτελεί διαπίστωση της σχετικής έρευνας ότι ανάλογα πολιτισμικά φαινόμενα έρχονται ως συνδυασμός των αναγκών μιας εποχής και του έργου

⁹ Βλ. Don Yoder, «Official religion versus folk religion», *Pennsylvania Folklife* 15.2 (1965) 36-52.

¹⁰ Πρβλ. σχετικά M. G. Varvounis, «A contribution to the study of influence of Christian upon Moslem customs in popular in popular worship», *Journal of Oriental and African Studies* 5 (1993) 75-89, με παραδείγματα και βιβλιογραφία.

¹¹ Πρβλ. τις σχετικές παρατηρήσεις των π. Γεώργιος Χρυσοστόμου-Ελ. Βλαχοπούλου, *Άμφια χάριν έχουσι θείαν. Τα άμφια της Ελληνορθόξου Εκκλησίας*, Αθήνα 2012, σ. 302. Πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνης-Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, «The modern and contemporary tradition of sacerdotal vestments in Greece (19th-20th century)», *Church Studies. Annual Journal of the Centre of Church Studies of the University of Niz* 12 (2015) 585-598.

¹² Βλ. για το ζήτημα Μ. Γ. Βαρβούνης, «Το 'κιτς' στη σύγχρονη ελληνική εκκλησιαστική και λαϊκή θρησκευτική τέχνη», *Θεολογία* 83: 1 (2012) 247-266.

σημαντικών προσωπικοτήτων, οι οποίες συχνά αφήνουν τη σφραγίδα τους στην εποχή τους. Εν προκειμένω οι συνθήκες της αποϊεροποίησης και της εκκοσμίκευσης¹³, που επικράτησαν στο χώρο μας ήδη από τη δεκαετία του '70 οδήγησαν στην αντίδραση αυτή, στην προσπάθεια δηλαδή της αντιστροφής τους μέσω της ανάπτυξης του τελετουργικού-θεαματικού σκέλους της λειτουργικής ζωής. Όσον αφορά τον παράγοντα της επίδρασης των προσωπικοτήτων, ήταν ο μακαριστός αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χριστόδουλος Α΄, ο οποίος καταρχήν με το προσωπικό του παράδειγμα και το αντίστοιχο έργο των στενών συνεργατών του οδήγησε στην τελετουργική αυτή ανανέωση, που συνεχίστηκε και μετά τον θάνατό του.

Οι εν μέρει νεωτερικές και εν μέρει αναβιωμένες, πάντοτε όμως λαμπρές και θεαματικές πρακτικές που εγκαινιάστηκαν στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας, συνεχίζουν μέχρι και τις μέρες μας να διαμορφώνουν το ιδιαίτερο πρόσωπο της ελληνικής ορθόδοξης χριστιανικής λειτουργικής ζωής, και να δίνουν τον τόνο στις ποικίλες εκδηλώσεις της. Πρόκειται για τελετουργικές λεπτομέρειες οι οποίες συνεχώς επεκτείνονται και συμπληρώνονται, με στόχο πάντοτε την επίτευξη της τελετουργικής λαμπρότητας, όπως σημειώνει εύστοχα ο π. John Terbovich¹⁴, στο πλαίσιο των όσων προηγουμένως διαπιστώθηκαν. Λεπτομέρειες ωστόσο που καθορίζουν και προσδιορίζουν την εντύπωση που ο πιστός αποκομίζει, όταν παίρνει μέρος σε ανάλογες λειτουργικές στιγμές και βιώνει παρόμοιες λαμπρές τελετές.

Οποσδήποτε το ζήτημα αυτό έχει πολλές και διαφορετικές πτυχές, που βρίσκονται πέρα από τα όρια της παρούσας μελέτης. Πτυχές υλικές και άυλες, καλλιτεχνικές και πρακτικές, λειτουργικές και καθημερινές. Εδώ θα ασχοληθούμε με ένα από τα ζητήματα που θέτει αυτή η προσπάθεια, το σχετικό με την διοργάνωση και πραγματοποίηση πολυαρχιερατικών συλλειτουργιών αλλά και πατριαρχικών επισκέψεων στις Μητροπόλεις της Εκκλησίας της Ελλάδος, από τη δεκαετία του '90 μέχρι και τις μέρες μας, πραγματικότητες υπαρκτές και σε συνεχή χρήση, εν μέρει δε και υπό διαμόρφωση.

Τα ιδιαιτέρως πολυπρόσωπα συλλειτουργία των ιερέων, κατά κανόνα σε περιπτώσεις πανηγύρεων, υπήρξαν γνωστή αλλά όχι ιδιαιτέρως αναπτυγμένη πρακτική στον πνευματικό και εκκλησιαστικό χώρο της καθ' ημάς Ανατολής. Τα

¹³ Πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Παράδοση και νεωτερισμός στα ελληνικά χριστουγεννιάτικα έθιμα», *Εφημέριος* 57: 11 (2008) 4. Ο ίδιος, «Πνευματικότητα και εκκοσμίκευση στα έθιμα της ελληνικής λαϊκής λατρείας», στον τόμο: *Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Χριστόδουλος. Αφιερωματικός τόμος*, Αθήνα 2010, σ. 529-537, όπου η σχετική βιβλιογραφία και ενδεικτικά παραδείγματα.

¹⁴ Fr John B. Terbovich, «Religious Folklore among the German-Russians in Ellis County, Kansas», *Western Folklore* 22 (1963) 79-88.

ανάλογα αρχιερατικά συλλείτουργα ήταν λιγότερο γνωστά, καθώς κατά κανόνα οι αρχιερείς, ως και τα μέσα περίπου του 20ού αιώνα συστηματικά τα απέφευγαν, με εξαίρεση μόνο τις περιπτώσεις που από το τυπικό προβλεπόταν συνοδική και πατριαρχική θεία λειτουργία, σε ορισμένες εορτές και μόνο στα πρεσβυγενή Πατριαρχεία της Ορθόδοξης Ανατολής¹⁵.

Είναι απολύτως χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στο Οικουμενικό Πατριαρχείο τα συνοδικά συλλείτουργα είναι ακριβώς καθορισμένα, λ.χ. κατά την θρονική εορτή του Πατριαρχείου (30 Νοεμβρίου, μνήμη του κατά παράδοση ιδρυτή του αποστόλου Ανδρέα)¹⁶, ή σε περιπτώσεις επισήμων –των λεγομένων «ειρηνικών»– επισκέψεων προκαθημένων άλλων αυτοκεφάλων Ορθοδόξων Εκκλησιών, που μόλις έχουν εκλεγεί, και αρχίζουν κατά το ειωθός τις επισκέψεις τους στις άλλες Εκκλησίες από την Μητέρα Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως. Αλλά και οι μονές του Αγίου Όρους, όταν πανηγυρίζουν, αποφεύγουν τα αρχιερατικά συλλείτουργα, καθώς καλούν μόνον έναν αρχιερέα που θα προϊστάται των τελετών, με τον οποίο και κατά κανόνα συλλειτουργούν οι ηγούμενοι των μονών της Αθωνικής Πολιτείας.

Ανάλογες πρακτικές υπάρχουν αποτυπωμένες στα τυπικά και των υπολοίπων πρεσβυγενών Πατριαρχείων, δηλαδή των Ορθοδόξων Πατριαρχείων Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων. Έτσι, στην Εκκλησία της Ελλάδος αρχικά ήταν ορισμένες οι περιπτώσεις πολυαρχιερατικών συλλείτουργων, για παράδειγμα κατά την Κυριακή της Ορθοδοξίας, με συνοδική θεία λειτουργία, οπότε η συμμετοχή παλαιότερα του Βασιλιά και τώρα του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας, αλλά και το γεύμα που κατόπιν αυτός παραθέτει στα μέλη της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου δίνει έναν χαρακτήρα δημόσιου τελετουργικού στην όλη διοργάνωση. Επίσης, συνοδική θεία λειτουργία γίνεται κατά την εορτή του Μεγάλου Φωτίου (6 Φεβρουαρίου), που έχει οριστεί ως προστάτης της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος. Τέλος, στο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας

¹⁵ Για το τυπικό αυτό και τις βασικές αρχές του βλ. Σπυρίδων Θ. Καμαλάκης, *Εκκλησιαστικά Οφφίκια του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής*, Αθήνα 2011, σ. 307-308. Πρβλ. Ευθ. Σουλογιάννης, «Σύμμεικτα ιστορίας Ελληνισμού Αιγύπτου και Αφρικής 46. Λογισύνη και επιστημοσύνη στη μακραίωνη ιστορία της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Αλεξανδρείας», *Ανάλεκτα. Εκδόσεις του Ινστιτούτου των Ανατολικών Σπουδών της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Αλεξανδρείας* 11 (2011) 19.

¹⁶ Βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Η θρονική εορτή του Οικουμενικού Πατριαρχείου», e Liberta [info@e-liberta.gr] (29 Νοεμβρίου 2007). Ο ίδιος, «Η θρονική Εορτή του Οικουμενικού Πατριαρχείου», e Liberta [info@e-liberta.gr] (5 Δεκεμβρίου 2008). Πρβλ. Jan. van Baal, *Symbols for Communication: an introduction to the anthropological study of religion*, Van Gorcum 1971, σ. 67-69. S.J. Tambiah, «A Performative Approach to Ritual», *Proceedings of the British Academy* 65 (1979) 113-169.

συνοδική θεία λειτουργία τελείται κατά την λήξη της ετήσιας συνόδου της ιεραρχίας του θρόνου, αλλά και κατά τη θρονική εορτή (25 Απριλίου ή εκ μεταθέσεως την Τετάρτη του Πάσχα, μνήμη του αποστόλου Μάρκου, του κατά παράδοση ιδρυτή της εκκλησίας της Αλεξανδρείας)¹⁷.

Έτσι, η πρακτική της τέλεσης πολυπρόσωπων αρχιερατικών συλλείτουργων, που βαθμιαία εφαρμόστηκε και σήμερα πια σχεδόν έχει καθιερωθεί, έφερε στο φως μια σειρά από τυπικά και τελετουργικά προβλήματα, σχετιζόμενα με τη σειρά, το προβάδισμα, τα πρεσβεία αρχιερωσύνης, το μνημόσυνο της προϊσταμένης εκκλησιαστικής αρχής κάθε αρχιερέως κ.λπ., τα οποία μάλιστα συχνά έγιναν αφορμή έντονων και πολύχρονων διενέξεων και διαφωνιών, που τάραξαν και την εκκλησιαστική ζωή στο σύνολό της.

Η τέλεση του αρχιερατικού συλλείτουργου γίνεται σε περιπτώσεις μεγάλων πανηγύρεων, χειροτονιών νέων αρχιερέων –όπου από την τάξη της Εκκλησίας επιβάλλεται συλλείτουργο τριών τουλάχιστον επισκόπων– και ονομαστηρίων επισκόπων και μητροπολιτών, πάντοτε μετά από πρόσκληση του οικείου μητροπολίτου ή, σε περιπτώσεις ονομαστικής εορτής, μετά από αυτόβουλη προσέλευση όσων επισκόπων θέλουν να τιμήσουν τον εορτάζοντα. Εν προκειμένω, μας ενδιαφέρει εδώ η τελετουργική τάξη, στο βαθμό που την αντιλαμβάνεται ο λαός, ο οποίος πάντοτε με ευχαρίστηση και χαρά παρακολουθεί και συμμετέχει σε αντίστοιχες τελετές, λόγω βεβαίως της πίστης του και της ψυχικής σύνδεσής του προς την Ορθόδοξη Εκκλησία, αλλά και λόγω του μεγαλοπρεπούς θεάματος που αυτές προσφέρουν.

Σύμφωνα με την ακολουθούμενη τάξη, την παραμονή της εορτής γίνεται η υποδοχή των αρχιερέων στην είσοδο του εορτάζοντος ή του μητροπολιτικού ναού, και ακολουθεί ο εσπερινός, στον οποίο προϊστάται συνήθως ο νεώτερος ως προς τα πρεσβεία αρχιερωσύνης –ως προς την αρχαιότητα χειροτονίας δηλαδή– και οι υπόλοιποι παρακολουθούν από ειδικές θέσεις που έχουν τοποθετηθεί απέναντι από τον αρχιερατικό θρόνο. Την επομένη ακολουθεί η πολυαρχιερατική θεία λειτουργία, στην οποία προϊστάται ο αρχαιότερος κατά τα πρεσβεία των επισκόπων, ενώ ο οικείος μητροπολίτης, ανεξαρτήτως σειράς, παίρνει την θέση του

¹⁷ Βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Τα οφφίκια λαϊκών του Αλεξανδρινού Θρόνου και η Αδελφότητα Οφφικιάλων 'Ο Απόστολος Μάρκος'», στον τόμο: Σπυρίδων Θ. Καμαλάκης, *Εκκλησιαστικά Οφφίκια του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής*, Αθήνα 2011, σ. 370-376, όπου τα σχετικά με τις θρονικές εορτές του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής. Επίσης βλ. «Η Θρονική Εορτή του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας», *Πάντανος* 99: 3 (75) (2007) 166-170. Π. Ριζόπουλος, «Η Θρονική Εορτή του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας», *Στύλος Ορθοδοξίας* 90 (Μάιος 2008) 16-17.

τελευταίου από τους συλλειτουργούντες αρχιερείς. Η ίδια τάξη τηρείται, και μάλιστα σχολαστικά, και στον τρόπο με τον οποίο κάθονται οι αρχιερείς σε δύο αντικριστές σειρές μέσα στο ναό, στην αρχή της λειτουργίας, με τον προϊστάμενο της λειτουργίας στην κορυφή, όπως μπορεί να δει ο πιστός που παρακολουθεί τη λειτουργία, ή όποιος θέλει να ενημερωθεί από τις σχετικές αναφορές των εκκλησιαστικών πρακτορείων ειδήσεων, όπου πάντοτε υπάρχει και άφθονο φωτογραφικό υλικό¹⁸.

Ο προϊστάμενος αρχιερέας, ή άλλος που έχει ειδικά παρακληθεί γι' αυτό από τον οικείο μητροπολίτη, αναλαμβάνει και το κήρυγμα, τόσο στον εσπερινό της παραμονής, όσο και κατά την κυριώνυμη ημέρα. Η ρητορική αυτών των κηρυγμάτων, που κάποτε παρατίθενται και στο διαδίκτυο, είναι επίσης ενδιαφέρουσα: πέρα από την συγκεκριμένη εορτολογική περίσταση και τον βίο ή το υπόδειγμα ζωής του αγίου που εορτάζει, ο ομιλών συχνότατα αναφέρεται στον φιλοξενούντα μητροπολίτη, ή στον ηγούμενο της μονής που πανηγυρίζει, το έργο του, την προσωπικότητά του και εν γένει στην τοπική Εκκλησία, με λόγια πάντοτε επαινετικά, και συχνότατα με στερεότυπα εκφραστικά και λεκτικά, που προσιδιάζουν στο συγκεκριμένο αυτό είδος της εκκλησιαστικής ρητορικής¹⁹.

Το πολυαρχιερατικού συλλειτουργού έπεται πολυαρχιερατική επίσης λιτανεία, σε περιπτώσεις πανηγύρεων²⁰, και εορταστικό επίσημο γέυμα, με ανταλλαγή δώρων, τόσο από τους προσκληθέντες, όσο και κυρίως από τον φιλοξενούντα αρχιερέα, προς τους καλεσμένους του και τη συνοδεία τους²¹. Κι' αυτό επειδή κάθε

¹⁸ Σχετικά με την επίδραση των ηλεκτρονικών πηγών ενημέρωσης στη διαμόρφωση της τελετουργικής ζωής βλ. Philip Taylor, «The Goddess, the Ethnologist, the Folklorist and the Cadre: Situating Exegesis of Vietnam's Folk Religion in Time and Place», *The Australian Journal of Anthropology* 14.3 (2003) 383-401. Επίσης βλ. Y. A. Reddy Sudhaka, «Ritual Performances and Theoretical Validity to Folklore: The Case of Andhra Pradesh», *Dravidian Folk and Tribal Lore* (2001) 293-313, όπου χρήσιμες παρατηρήσεις.

¹⁹ Πρόκειται για νεωτερικές μορφές που εντάχθηκαν ομαλά στο σώμα της ελληνικής εκκλησιαστικής λατρευτικής παράδοσης. Για τις διαδικασίες αυτές βλ. Charles Stewart, «Syncretism as a dimension of nationalist discourse in modern Greece», στον τόμο: *Syncretism/anti-syncretism: the politics of religious synthesis*, London 1994, σ. 127-144.

²⁰ Πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Αστικές εκκλησιαστικές λιτανείες», στον τόμο: Κύριλλος Κατερέλος-Απ. Γλαβίνας-Γρ. Λαρεντζάκης (επιμ.), *Σκευός εις Τιμήν. Αφιερωματικός τόμος επί τη συμπληρώσει 25ετίας από της εις Επίσκοπον χειροτονίας και 20ετίας από της ενθρονίσεως του Μητροπολίτου Αυστρίας και Εξάρχου Ουγγαρίας και Μεσευρώπης κ. Μιχαήλ. Festschrift zum 25 jährigen Jubiläum der Bischofsweihe und 20 jährigen Jubiläum Metropolit von Austria und Exarch von Ungarn und Mitteleuropa Dr. Michael Staikos*, Αθήναι 2011, σ. 67-75.

²¹ Βλ. για ανάλογα παραδείγματα ξένων λαών, που συχνά δίνουν πρότυπα και στις πανηγυρικές μορφές που εδώ μελετούμε, John H. Piper, «New England Dinners of the First Congregational Church of Springfield», *Journal of the Illinois State Historical Society (1908-1984)* 26: 1/2 (1933) 169-172. Joyce

αρχιερέας συνοδεύεται από τον διάκονό του ή από κάποιον ιερέα του, σε όλο το τελετουργικό αυτό ταξίδι. Πρέπει μάλιστα να τονιστεί εδώ ότι τα πολυαρχιερατικά πανηγυρικά συλλείτουργα αποτελούν ευκαιρίες για κοινωνικές επαφές και σχέσεις, αλλά και για συζητήσεις, διαβουλεύσεις και επαφές σχετικά με σοβαρά προβλήματα που απασχολούν την Εκκλησία, και φυσικά σχετικά με τις επικείμενες αρχιερατικές εκλογές, στην περίπτωση που χηρεύει κάποια μητροπολιτική έδρα, και επίκειται η πλήρωσή της. Αλλά και για τους συνοδούς των επισκόπων είναι ευκαιρία για την σύναψη σχέσεων και συμμαχιών, γι' αυτό και συνήθως προτιμούνται ως συνοδοί άγαμοι κληρικοί, οι οποίοι θα αποτελέσουν μελλοντικά υποψηφίους αρχιερείς, που θα έχουν την ανάγκη των ψήφων των υπολοίπων, για να διεκδικήσουν την εκλογή τους.

Πρόκειται λοιπόν για μια τελετουργική καινοτομία, για ένα λειτουργικό νεωτερισμό, ο οποίος συνδυάζει την τελετουργική λαμπρότητα με την άσκηση εκκλησιαστικής πολιτικής, δεδομένου ότι αν κανείς παρακολουθεί την τέλεση των συλλείτουργων αυτών ανά την Ελλάδα, εύκολα μπορεί να διακρίνει τους αρχιερείς που παγίως εμφανίζονται να συμμετέχουν, και οι οποίοι είναι πάντοτε οι υποψήφιοι για τον θρόνο του Αρχιεπισκόπου, ή για μετακίνηση σε άλλη αρχιερατική έδρα της αρεσκείας τους. Μια μάλλον νεωτερική μορφή που ανανεώνει την τοπική λειτουργική ζωή και λαμπρύνει τα πανηγύρια των αγίων.

Για το λαό όμως είναι μια ακόμη ευκαιρία και έκφραση τελετουργικής λαμπρότητας, η οποία είναι πάντοτε ευπρόσδεκτη, με βάση όσα παραπάνω αναφέρθηκαν σχετικά με την αγάπη του λαού για τις θαυματικές τελετουργίες, και τα οποία βεβαίως ισχύουν όχι μόνο για τις εκκλησιαστικές, αλλά και για τις λαϊκές τελετουργίες²². Μια ευκαιρία για βίωση ενός λειτουργικού μεγαλείου, το οποίο πείθει τον λαό για την υπερφυσική υπεροχή του θείου –στο οποίο συμβολικά αντανακλά–, ταυτοχρόνως δε αποτελεί πόλο έλξης για την προσέλευση των ανθρώπων, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Darren Sherkat²³, στις ανάλογες εκκλησιαστικές λατρευτικές συνάξεις.

White, *Soul food: Recipes and reflections from African-American churches*, Harper Collins Publishers, 1998. Επίσης βλ. Andrew Abel, «Favor fishing and punch-bowl Christians: Ritual and conversion in a Chinese Protestant church», *Sociology of Religion* 67: 2 (2006) 161-178. G. M. Roos-Sara A. Quandt-K. M. De Walt, «Meal patterns of the elderly in rural Kentucky», *Appetite* 21: 3 (1993) 295-298.

²² Πρβλ. Barbara Stambolis, «Religiöse Festkultur. Zu Umbruch, Neuformierung und Geschichte katholischer Frömmigkeit in der Gesellschaft des 19. und 20. Jahrhunderts», *Geschichte und Gesellschaft* 27.2 (2001) 240-273.

²³ Βλ. σχετικά Darren E. Sherkat, «Tracking the restructuring of American religion: Religious affiliation and patterns of religious mobility, 1973-1998», *Social Forces* 79.4 (2001) 1459-1493. Επίσης

Στο ίδιο πλαίσιο θα πρέπει να ενταχθούν και οι κατά καιρούς πατριαρχικές επισκέψεις. Παλαιότερα οι επισκέψεις αυτές ήταν σπανιότατες έως ανύπαρκτες, ενώ εγκαρηνιάστηκαν ουσιαστικά από τον οικουμενικό πατριάρχη Αθηνάγορα Α΄ (1948-1972). Κατά κανόνα είναι αρχικά οι λεγόμενες “ειρηνικές” επίσημες επισκέψεις προς την Εκκλησία της Ελλάδος, τις οποίες ακολουθούν και άλλες, σε περιπτώσεις προσκλήσεων από κατά τόπους μητροπολίτες, οι οποίες βέβαια προϋποθέτουν πάντοτε και σχετικά άδεια της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Περισσότερο συχνές και επαναλαμβανόμενες επισκέψεις πραγματοποίησε ο οικουμενικός πατριάρχης Δημήτριος Α΄ (1972-1991), έγιναν όμως κανόνας κυρίως κατά την πατριαρχεία του σημερινού οικουμενικού πατριάρχη Βαρθολομαίου Α΄ (1991 κ.εξ.). Πρόκειται για επισκέψεις με αφορμή πανηγύρεις, εορτασμούς εξαιρετικών ιστορικών ή πνευματικών και εκκλησιαστικών γεγονότων, όπως λ.χ. η αγιοκατάταξη ενός νέου αγίου²⁴ που σχετίζεται με την επισκεπτόμενη περιοχή, ή προσκλήσεις μητροπολιτών για να επισκεφθεί και να ευλογήσει ο οικουμενικός πατριάρχης μία μητρόπολη, κυρίως από αυτές που ανήκουν στις λεγόμενες “Νέες Χώρες”, δηλαδή τις μητροπόλεις που βρίσκονται υπό την πνευματική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, και η διοικητική διαχείρισή τους έχει ανατεθεί στην Εκκλησία της Ελλάδος «άχρως καιρού», κατά τη σχετική συμφωνία.

Της επισκέψεως προηγείται επίσκεψη του μητροπολίτη στο πατριαρχείο, μαζί με τους πολιτικούς άρχοντες του τόπου, όπου εγγράφως και επισήμως προσκαλείται ο πατριάρχης, και καθορίζεται ο χρόνος πραγματοποίησε της επισκέψεως. Ακολουθώς ρυθμίζονται οι λεπτομέρειες και ορίζονται οι συνοδοί του πατριάρχου. Η ίδια τάξη ακολουθείται και στις σπανιότερες περιπτώσεις προσκλήσεως και επισήμου ελεύσεως των άλλων προκαθημένων της Ορθοδοξίας, για παράδειγμα των πατριαρχών Αλεξανδρείας και Ιεροσολύμων, που γίνονται και πάλι με ανάλογη πρόσκληση, εξαιτίας κάποιου συγκεκριμένου εκκλησιαστικού γεγονότος, ή του εορτασμού σχετικής επετείου²⁵.

βλ. Darren E. Sherkat-John Wilson, «Preferences, constraints and choices in religious markets: An examination of religious switching and apostasy», *Social Forces* 73.3 (1995) 993-1026, με βιβλιογραφία.

²⁴ Βλ. Στυλ. Παπαδόπουλος, «Διακήρυξη αγιότητας αγίου (όχι: αγιοποίηση-αναγνώριση- ανακήρυξη)», στον τόμο: *Εισηγήσεις ΙΒ΄ Συνεδρίου Πατερικής Θεολογίας «Ο άγιος και ο μάρτυρας στη ζωή της Εκκλησίας»*, Αθήνα 1994, σ. 170-182, όπου και βιβλιογραφία. Πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Η λατρεία των αγίων στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό», *Erytheia* 22 (2001) 173-191. John D. Photiadis, «Overt conformity to church teaching as a function of religious belief and group participation», *American Journal of Sociology* 70 (1965) 423-428 καθώς και Mary S. Sutherland (κ. άλλ.), «Strengthening rural youth resiliency through the Church», *Journal of Health Education* 28: 4 (1997) 205-214.

²⁵ Για την εθιμοταξία τέτοιων πατριαρχικών επισκέψεων βλ. χαρακτηριστικά Μ. Γ. Βαρβούνης, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης κ.κ. Βαρθολομαίος στη Σάμο. Το χρονικό της επίσκεψής του», *Μεθόριος* 22 (2006)

Ο πατριάρχης με τη συνοδεία του γίνεται συνήθως δεκτός κατά το κρατικό πρωτόκολλο, με τιμές αρχηγού κράτους, γεγονός που προέρχεται από σαφή επίδραση του δημόσιου τελετουργικού επί της εκκλησιαστικής τάξεως. Η επίδραση από το δημόσιο τελετουργικό, που παρατηρείται και σε άλλες πτυχές αυτών των επισκέψεων, εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο των σχέσεων της Εκκλησίας και της Πολιτείας στην Ελλάδα, σύμφωνα με το οποίο η διοικούσα Εκκλησία θεωρεί ότι αντιγράφοντας ή προσελκύοντας εξωτερικούς τύπους σχετιζόμενος με το κράτος αποκτά κρατικό επίσης κύρος και ανάλογη εξουσία²⁶. Καλύπτονται έτσι και ψυχολογικά οι πάγιοι φόβοι για τις δήθεν επιπτώσεις της Εκκλησίας από έναν ενδεχόμενο χωρισμό μεταξύ κράτους και Εκκλησίας, ο οποίος αποτελεί και τον πλέον μύχιο και ισχυρό φόβο της εκκλησιαστικής διοίκησης της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Η επίσκεψη περιλαμβάνει, κατά περιπτώσεις, διάφορα εκκλησιαστικά και πολιτικά, καλλιτεχνικά ή ευρύτερα πνευματικά γεγονότα, όπως επισκέψεις μονών και ναών, συναντήσεις με συλλόγους και τοπικούς παράγοντες, ανακηρύξεις του πατριάρχη σε επίτιμο δημότη ή αναγορεύσεις του σε επίτιμο διδάκτορα τοπικών ΑΕΙ, επίσημα γεύματα και δείπνα από τις αρχές του τόπου κ.λπ. Την τελευταία μέρα της τελείται πανηγυρική πατριαρχική θεία λειτουργία, στην οποία παίρνουν μέρος οι συνοδεύοντες και οι προσκεκλημένοι αρχιερείς, σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν παραπάνω, και ακολουθεί η αναχώρηση του πατριάρχου, πάντοτε κατά το δημόσιο τελετουργικό και το σχετικό πρωτόκολλο.

Σε όλες τις φάσεις της επισκέψεως προσφέρονται στον πατριάρχη δώρα. Αποτελεί μάλιστα κοινή πλέον πρακτική των μητροπόλεων της Εκκλησίας της Ελλάδος η κατασκευή τοπικού εκκλησιαστικού μεταλλίου, το οποίο κατά κανόνα

12-13. Ο ίδιος, «Η Α.Θ.Π. ο Οικουμενικός Πατριάρχης κ.κ. Βαρθολομαίος στη Λέσβο και στη Σάμο (12-20 Αυγούστου 2006)», *Παμμακάριστος* 10 (2006) 69-70, 77, με χαρακτηριστικές περιγραφές. Για την καθιέρωση τέτοιων “επίσημων” εθιμοταξιών βλ. Carl Watkins, “Folklore” and “popular religion” in Britain during the middle ages», *Folklore* 115.2 (2004) 140-150. Επίσης βλ. Stephen Wedgwood, «Popular Piety in Central Europe», *Journal of the Folklore Institute* 5 (1968) 158-174. Joseph Weigert, *Religiöse Volkskunde*, Freiburg: Herder, 1925, σ. 201 κ.εξ. Michael Vovelle, «La religion populaire: problèmes et methods», στον τόμο: *Le monde alpin et rhodanien*, Paris 1977, σ. 214-215. Liliane Voye, «Effacement ou relégitimation de la religion populaire», *Questions Liturgiques* 79.1-2 (1998) 95-109. Clement L. Valletta, «Ritual and Folklore in Pennsylvania’s Wyoming Region: Old to New World Wonder», *Pennsylvania Folklife* 33 (1983) 2-30. Philip Taylor, «The Goddess, the Ethnologist, the Folklorist and the Cadre: Situating Exegesis of Vietnam’s Folk Religion in Time and Place», *The Australian Journal of Anthropology* 14.3 (2003) 383-401. Πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Μορφές του ελληνικού δημόσιου τελετουργικού και ελληνική λαϊκή θρησκευτικότητα. Μικρή σπουδή στην λαογραφική υπόσταση των δημόσιων τελετών στην Ελλάδα», στο βιβλίο του *Νεωτερική ελληνική λαϊκή θρησκευτικότητα. Συναγωγή μελετών θρησκευτικής λαογραφίας*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 719-751, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, αλλά και ενδεικτικά παραδείγματα.

είναι σταυρόσχημο και από την μητρόπολη χαρακτηρίζεται ως “παράσημο”. Η καταγραφή και αποτύπωση της μορφολογίας των μεταλλίων αυτών αποτελεί σημαντικό έργο, και ανήκει ακόμη στα desiderata της ελληνικής επιστήμης. Στην περίπτωση των πατριαρχικών επισκέψεων, συνήθως κατασκευάζεται μια μοναδική παραλλαγή αυτού του εκκλησιαστικού “παράσημου”, σε μορφή μεγαλοσταύρου η οποία κανονικών κρατικών ή δυναστικών ταγμάτων αριστείας, με σχετικό αστέρα²⁷, η οποία ουσιαστικά αποτελεί μοναδική παραλλαγή, που σκοπό έχει να εκφράσει και να σχηματοποιήσει την υπέρτατη και όλως ιδιάζουσα τιμή, η οποία πρέπει να αποδοθεί στον πατριάρχη κατά την επίσκεψή του.

Αν μάλιστα αναλογιστούμε ότι τάγματα αριστείας μόνο κρατικές αρχές μπορούν να κατασκευάζουν και να νομιμοποιούν, καταλαβαίνουμε ότι εν προκειμένω, και από την χρησιμοποιούμενη ορολογία, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι υπόκειται η ίδια προσπάθεια των εκκλησιαστικών παραγόντων, σχετικά με την τάση προσπορισμού κύρους μέσω της αντιγραφής ή μιμήσεως κρατικών δομών και εκδηλώσεων από εκκλησιαστικούς φορείς, όπως παρατηρεί η Carol Silverman²⁸. Έχουμε λοιπόν εδώ τη σχηματοποίηση μιας ιδεολογίας που αποτελεί βασικό μέρος της νεοελληνικής εκκλησιαστικής ζωής και πράξης, και η οποία εκδηλώνεται σε ανάλογες περιπτώσεις, αποτελώντας σημαντικό αντικείμενο μελέτης.

Είναι απολύτως χαρακτηριστικό το ότι ο λαός σπύδει πάντοτε σε παρόμοιες εκδηλώσεις, και για να δει από κοντά τον πατριάρχη του Γένους και να πάρει την ευλογία του, αλλά και λόγω της μεγαλοπρέπειας που χαρακτηρίζει τις σχετικές τελετές. Η έννοια της συμβολικής ενσωμάτωσης του πατριάρχου στην τοπική κοινωνία, δια της ανακηρύξεώς του σε επίτιμο δημότη και της συμβολικής επίσης παράδοσης των κλειδιών της πόλεως, κυριαρχεί στην σχετική ρητορική του τοπικού τύπου, και απηχεί την ουσία του λαϊκού συναισθήματος²⁹. Για το λαό η πατριαρχική επίσκεψη είναι ένα ιδιαίτερο πνευματικό, και προπάντων τελετουργικό γεγονός, το οποίο συνιστά αφορμή για απόλαυση μοναδικών τελετουργικών στιγμών.

²⁷ Περί των πατριαρχικών και των εκκλησιαστικών αυτών ταγμάτων αριστείας βλ. Σπυρίδων Θ. Καμαλάκης-Μ. Γ. Βαρβούνης, *Πατριαρχικά Τάγματα Αριστείας του Αλεξανδρινού Θρόνου-Patriarchal Orders of Distinction of the Alexandrian Throne*, Αθήνα-Athens 2010, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Μ. Γ. Βαρβούνης-Παν. Ριζόπουλος, *Το Τάγμα των Ορθοδόξων Σταυροφόρων του Παναγίου Τάφου*, Θεσσαλονίκη 2012.

²⁸ Carol Silverman, «The politics of folklore in Bulgaria», *Anthropological Quarterly* 56 (1983) 55-61.

²⁹ Για την συμβολική υπόσταση παρόμοιων πράξεων βλ. Wolfgang Schieder, «Religionsgeschichte als Sozialgeschichte. Einleitende Bemerkungen zur Forschungsproblematik», *Geschichte und Gesellschaft* 3.3 (1977) 291-298.

Παράλληλα, τυπώνονται αφίσες και αναρτώνται πανό με αναγγελίες, λεπτομέρειες ή και το πλήρες πρόγραμμα της πατριαρχικής επίσκεψης. Οι επιμέρους επίσης πατριαρχικές υποδοχές, σε κάθε ναό και μονή, με τη δοξολογία που τελείται και τους λόγους που εκφωνούνται, αποτελεί τελετουργικό πόλο έλξης για το λαό, που τις παρακολουθεί συστηματικά. Το ίδιο συμβαίνει και με τις επιμέρους επίσης πατριαρχικές υποδοχές από δήμους και τοπικές αρχές, στις οποίες έχει πλέον καθιερωθεί ένα περισσότερο εκκοσμικευμένο τελετουργικό³⁰, χωρίς εκκλησιαστικό σκέλος, αλλά το ίδιο αγαπητό από το λαό, ακριβώς λόγω της τελετουργικής λαμπρότητας που το χαρακτηρίζει.

Οπωσδήποτε, όπως και παραπάνω αναφέρθηκε, δεν αποτελεί στόχο της παρούσας μελέτης να εξαντλήσει το ζήτημα της πολυτυπίας και της πολυσημίας των πολλών και σημαντικών πατριαρχικών επισκέψεων στον ελλαδικό χώρο, οι οποίες συνεχίζονται με αμείωτη συχνότητα. Εκείνο που κυρίως μας ενδιαφέρει εδώ είναι η παγίωση μιας νεωτερικής εθιμοταξίας σχετικά με τις επισκέψεις αυτές, αλλά και ενός τελετουργικού, με τη συνεργασία εκκλησιαστικών και πολιτικών ή πολιτειακών παραγόντων, που επαναλαμβάνεται, εμπλουτιζόμενο κατά περιπτώσεις, από περιοχή σε περιοχή.

Μιας εθιμοταξίας η οποία γίνεται με ευχαρίστηση αποδεκτή από το λαό, ακριβώς λόγω της τελετουργικής λαμπρότητας που εμπεριέχει, και που αποτελεί νεωτερική προσθήκη στην παλαιά και από την παράδοση καθιερωμένη ελληνική πανηγυρική εθιμοταξία³¹. Και τούτο επειδή πίσω από όλες αυτές τις μορφές κρύβεται η ελληνική λαϊκή πανήγυρη, με προσαρμοσμένες ορισμένες από τις εκδηλώσεις της στις νέες συνθήκες, οι οποίες διαμορφώνονται στον τόπο και στην εποχή μας.

Οι μορφές που παραπάνω μελετήθηκαν, τόσο τα αρχιερατικά συλλείτουργα, όσο και οι πατριαρχικές επισκέψεις, κατά βάσιν δεν ανήκουν στη λαϊκή λατρεία. Αγγίζουν όμως και ως ένα βαθμό συν-διαμορφώνουν τη λαϊκή θρησκευτικότητα, δεδομένου ότι αποτελούν προσφιλή θεάματα για το λαό, που τονώνουν την πνευματική του αναζήτηση και το εκκλησιαστικό του φρόνημα, αποτελώντας

³⁰ Πρβλ. σχετικά Cerlo Prandi, «La religion populaire: problèmes théoriques», *Annual Review of the Social Sciences of Religion Utrecht* 4 (1980) 31-59, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

³¹ Για ανάλογες νεωτερικές προσθήκες στο καθιερωμένο παλιότερο ελληνικό λαϊκό πανηγυρικό τυπικό βλ. Γ. Βοζίκας, *Η συνοικία της Αγίας Μαρίνας στην Ηλιούπολη και το πανηγύρι της. Η καθημερινή ζωή και ταυτότητα της πόλης*, Αθήνα 2009, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Ο ίδιος, «Rural Immigrants and Official Religion in an Urban Religious Festival in Greece», στον τόμο Rik Pinxten- Lisa Dikomitis (εκδ.), *When God Comes to Town. Religious Traditions in Urban Contexts*, Oxford 2009, σ. 65-78.

πόλο έλξης για τη συχνότερη παρουσία των ανθρώπων στους ναούς³². Υπό την έννοια άλλωστε αυτή εξετάζονται και εδώ, ως σύγχρονες τελετουργικές μορφές, η άσκηση των οποίων σχετίζεται άμεσα με τη θρησκευτική λαογραφία.

Στην ραγδαία μεταβαλλόμενη εποχή μας, οι αλληλεπιδράσεις των ποικίλων εκκλησιαστικών και κοινωνικών γεγονότων και εκδηλώσεων είναι καθημερινές και συχνές³³. Η αναζήτηση των νέων παραγόντων που επιδρούν πάνω στη διαμόρφωση της νεωτερικής λαϊκής θρησκευτικότητας αποτελεί μέσο αποτύπωσης των νέων εξελίξεων στον σημαντικό αυτό τομέα της ανθρώπινης ζωής, και σύνδεσής τους τόσο με το παρελθόν που ανάγεται στις ρίζες της ανθρώπινης ομαδικής ζωής και παρουσίας³⁴, όσο και με το μέλλον που φτάνει ως την απώτατη ύπαρξη οργανωμένων ανθρώπινων κοινωνιών.

Πρόκειται για μια διαρκή πορεία, την οποία η σύγχρονη λαογραφία οφείλει να παρακολουθεί, να καταγράφει και να μελετά, αφού ενδιαφέρεται για ομαδικές πολιτισμικές εκδηλώσεις και ενέργειες, εν προκειμένω σχετιζόμενες και σύνδεσής τους τόσο με την θρησκευτικότητα του λαού και την εκδήλωσή της³⁵. Στο πλαίσιο αυτό, όσα προηγήθηκαν μας δείχνουν μια ακόμη πτυχή της νεωτερικής θρησκευτικής λαογραφίας, ουσιαστικά αμελέτητη μέχρι σήμερα, αλλά με σημαντικότερες επιδράσεις στην παραδοσιακή καθημερινότητά μας³⁶, υπό τον όρο ότι αντιλαμβανόμαστε την παράδοση όχι στατικά, αλλά ως μία συνεχή πολιτισμική διαδικασία,

³² Βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Μορφές του ελληνικού δημόσιου τελετουργικού και ελληνική λαϊκή θρησκευτικότητα. Μικρή σπουδή στη λαογραφική υπόσταση των δημόσιων τελετών στην Ελλάδα», *Θεολογία* 86: 3 (2015) 231-250.

³³ Βλ. Bernard Plongeron-Robert Pannet, *Le christianisme populaire: les dossiers de l'histoire*, Le Centurion, 1976, σ. 128 κ.εξ. Επίσης βλ. Stephen J. Reno, «Religious symbolism: a plea for a comparative approach», *Folklore* 88.1 (1977) 76-85. Επίσης βλ. André Rousseau, «Religion, culture et rapports sociaux: pour une position sociologique de la question de la religion populaire», *Recherches de Science Religieuse* 65.3 (1977) 245.

³⁴ Πρβλ. σχετικά για ανάλογες εξελίξεις στην λαϊκή θρησκευτικότητα άλλων λαών Alexander Panchenko, «New Religious Movements and the Study of Folklore: The Russian Case», *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 28 (2004) III-128.

³⁵ Πρβλ. συγκρίσιμα στοιχεία στην μελέτη της Teresita B. Obusan, «Tatlong Persona Solo Dios: A Study of a Filipino Folk Religion», *Religious Studies Journal* 12.1 (1988) 26.

³⁶ Βλ. τη μελέτη του Τ. Luckmann, «The decline of church-oriented religion», στον τόμο: *Sociology of Religion*, Penguin 1984, όπου συγκρίσιμες διαπιστώσεις. G. Keith Parker, *Folk religion in southern Appalachia* (διδ. διατρ.), Southern Baptist Theological Seminary 1970, σ. 156. Ivar Paulson-H. Kõvamees-Juta Kõvamees-Kitching, *The old Estonian folk religion*, Indiana University 1971. Geoffrey W. Pilkington-Pamela K. Poppleton-Gillian Robertshaw, «Changes in religious attitude and practices among students during university degree courses», *British Journal of Educational Psychology* 35.2 (1965) 150-157, όπου και η σχετική προγενέστερη βιβλιογραφία.

που διαρκώς κινείται και μετασχηματίζεται³⁷, γεγονός στο οποίο άλλωστε οφείλει και την απaráμιλλη γοητεία της.

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, μπορεί κανείς να καταλάβει ότι στην εποχή μας υφίστανται ενδιαφέρουσες μορφές ελληνικών νεωτερικών θρησκευτικών τελετουργιών, οι οποίες υπόκεινται σε εξελίξεις, καθώς ανανεώνονται ή εμπλουτίζονται, ανάλογα με την εθιμική και πολιτισμική συγκυρία, αλλά και με τα ενδιαφέροντα των ιερέων οι οποίοι πρωταγωνιστούν στην διοργάνωσή τους³⁸. Μορφές οι οποίες στηρίζονται σε εισηγμένα πολιτισμικά και τελετουργικά πρότυπα, τα οποία ωστόσο συχνά προσαρμόζονται προς την κατάσταση και τις πολιτισμικές ιδιομορφίες του κάθε χώρου, ώστε τελικά να ενσωματώνονται ομαλά στη νεωτερική λατρευτική παράδοση, στα πλαίσια μιας ιδιάζουσας εκκοσμίκευσης³⁹.

Πρόκειται για πολιτισμική και τελετουργική διαδικασία, που απεικονίζει με πληρότητα και σαφήνεια την ουσιαστική υπόσταση της διαδικασίας της παράδοσης, μιας διαδικασίας στην οποία η δημιουργική ανάπλαση του παρελθόντος και η στοχαστική αναπροσαρμογή νέων – συχνά ξένης προέλευσης– δεδομένων συνυπάρχουν αρμονικά. Με τους όρους αυτούς υπάρχει και ανανεώνεται σήμερα η εθιμική μας ζωή, ακροβατώντας μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας, μεταξύ κινητικότητας και στατικότητας, μεταξύ του “ημετέρου” και του “αλλοτρίου”. Η σύνθεση όλων αυτών των παραγόντων αποτελεί, σε τελικά ανάλυση, την σύγχρονη μας παράδοση, τη νεωτερική όψη της θρησκευτικής λαογραφίας.

³⁷ Ανάλογη είναι η αντίληψη της παράδοσης και σε άλλους λαούς, βλ. ενδεικτικά Roger L. Janelli, «The origins of Korean folklore scholarship», *Journal of American Folklore* 99.1 (1986) 24-49.

³⁸ Πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Νεωτερικές μορφές θρησκευτικής λαογραφίας στις ελληνικές αστικές ενορίες», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 85-86 (2014-2015) 29-68.

³⁹ Kim. Knott, «Spatial theory and method for the study of religion», *Temenos* 41.2 (2005) 153-184. Jeanne Kormina, «Pilgrims, priest, and local religion in contemporary Russia: Contested religious discourses», *Folklore* 28 (2004) 25-40. Karel Dobbelaere, «Some trends in European sociology of religion: The secularization debate», *Sociological Analysis* 48.2 (1987) 107-137. Diane E. Goldstein, «The secularization of religious ethnography and narrative competence in a discourse of faith», *Western Folklore* 54.1 (1995) 23-36.

Discusiones y reseñas

- C. G. CONTICELLO, *La Théologie byzantine et sa tradition I/1 (VIe-VIIe s.)* (por M. LÓPEZ SALVÁ), 325.— Maria Rosaria ACQUAFREDDA, *Un documento inesplorato: il pinax della Biblioteca di Fozio* (por Á. IBÁÑEZ CHACÓN), 329.— *Theodori Metochitae Carmina*, ed. Ioannis D. POLEMIS; *Theodore Metochites. Poems*, introduction, translation and notes by Ioannis D. POLEMIS (por P. BÁDENAS DE LA PEÑA), 331.— *Itineraria Orientis*: Miguel CORTÉS ARRESE, *Constantinopla. Viajes fantásticos a la capital del mundo; Voces de El Cairo* (por P. BÁDENAS DE LA PEÑA), 337.— B. HUGHES, *Estambul. La ciudad de los tres nombres* (por M. CORTÉS ARRESE), 345.— *Urbs Beata Ierusalem. Los viajes a Tierra Santa en los siglos XVI y XVII* (por M. CORTÉS ARRESE), 348.— *Gelasius of Caesarea. Ecclesiastical History. The Extant Fragments*, with an Appendix containing the Fragments from Dogmatic Writings (por José M. FLORISTÁN), 351.— *The letters of Theodoros Hyrtakenos*. Greek text, translation and commentary by A. KARPOZILOS and G. FATOUROS (por José M. FLORISTÁN), 355.— G. VESPIGNANI, *La memoria negata. L'Europa e Bisanzio* (por José M. FLORISTÁN), 357.— Álvaro GARCÍA MARÍN, *Historias del vampiro griego* (por J. ÁNGEL Y ESPINÓS), 360.— Eusebi AYENSA PRAT, *Στις εσχατιές της θάλασσας: Ισπανοελληνικές λαογραφικές συγκριτικές μελέτες* (por M. G. VARVUNIS), 368.— F. J. ORTOLÁ SALAS-E. AYENSA PRAT-E. LATORRE BROTO-A. GARCÍA MARÍN-A. DEL CAMPO ECHEVARRÍA (eds.), *Pedro Bádenas de la Peña. Έτσι σοφός πού έγινες (Sabio como te has vuelto). Selección de artículos* (por José SIMÓN PALMER), 372.— Κωνσταντίνος ΚΥΡΙΑΚΟΣ, *Επιθυμίες και Πολιτική. Η Queer Ιστορία του Ελληνικού Κινηματογράφου (1924-2016)* (por A. VALVERDE GARCÍA), 374.— Costas MAVRUDÍS, *La inmortalidad de los perros*, pról. de V. Fernández González, trad. de Á. Pérez González (por J. R. DEL CANTO NIETO), 376.— Ana CAPSIR, *Mil viajes a Ítaca. Una visión personal sobre Grecia* (por J. R. DEL CANTO NIETO), 379.— Pedro BÁDENAS DE LA PEÑA, *Cavafis. Selección de prosas* (por Fco. Javier ORTOLÁ SALAS), 382.— Dimitris TZIOVAS (ed.), *Greece in Crisis. The Cultural Politics of Austerity* (por H. GONZÁLEZ-VAQUERIZO), 385.—

